

СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ВИМІРУ В СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Собецька Н.В.

Тернопільський національний економічний університет

Автор зазначає наявність значних гендерних диспропорцій в економічному руслі; наголошує на залежності рівня економічної активності та зайнятості населення від статі; окреслює проблеми жіночого безробіття та професійної сегрегації за статевою ознакою. Особлива увага приділяється економічному становищу жінок та чоловіків та їх гендерних відмінностях.

Ключові слова: гендер, економіка, безробіття, суспільство, зміни.

Постановка проблеми. Досить довго в системі наукових досліджень особливе місце відводилось вивченню становища й статусу жінки, як історично найбільш дискримінованої й такої, що перебуває в нерівному становищі порівняно з чоловіком. Гендерний аспект виник як сучасний науковий пошук паритетних і збалансованих відносин між статями, їх світового й національного співіснування на основі аналізу та переосмислення історії, організації громадського й приватного життя жінки і чоловіка, всієї соціальної культури як сфери формування життєвих стратегій індивідів відповідно до їхньої статі.

Суттєві зміни в економічному та соціальному житті суспільств, що відбувалися протягом XVIII-го, XIX-го та XX-го сторіч, набули особливої значущості в другій половині XX століття і значно трансформували соціальні ролі жінок і чоловіків, суттєво вплинули на традиційні уявлення про них, ввели гендерні питання в проблемне поле економічної науки, що й стало об'єктом нашого пошуку.

Актуальність. Виявляється, що існуючі соціальні, гуманітарні культурні й економічні погляди обминали й досі обминають цілий ряд питань, розгляд яких зумовлює потребу змінити саму методологію суспільствознавчих досліджень і ставить нас перед перспективою нових теоретичних результатів. Тому виникнення гендерних досліджень в економіці зумовлене соціальною необхідністю внести соціально-економічний статевий складник у суспільствознавчі дисципліни, потребою реформувати й перебудувати національне суспільство та переосмислити їх науковий аналіз. Що в свою чергу породжує мету нашого доробку, яка полягає у вивченні ролі жінок і чоловіків як суб'єктів економічного та соціального творення світу, їх світобачення й потенційних можливостей у втіленні економічно-соціальних відносин та їх упорядкованості. Адже, розвиваючи гендерний аспект, ми націлені повернути увагу суспільства в цілому та кожного зокрема до внесення ймовірно необхідних змін, зумовити перегляд багатьох теоретичних положень у своїх галузях й розширити обсяг власних знань.

Предметом нашого поглибленого вивчення й наукового осмислення стають цінності та життєві орієнтації чоловіка й жінки, розширення їхніх інтересів і виникнення нових потреб, оновлення характеру відносин між ними відповідно до оновлення світового простору, нові підходи до соціальної й економічної статевої культури, формування ними культурних реалій сучасності,

розширення індивідуального життєвого простору самовираження, а також поглиблення інтересу до визначення й творення майбутнього з урахуванням гендерної перспективи.

Загальними підходами вивчення гендерних аспектів економіки стали:

- оплата праці за гендерними співвідношеннями;
- стать, як показник для розподілу праці;
- особливість жінки в економічній діяльності;
- моделі соціальної політики, як ключові механізми розподілу та перерозподілу соціальних та економічних ресурсів.

Виклад основного матеріалу. Гендерний вимір економіки ґрунтується на наявності розподілу економічних ресурсів між групами людей залежно від їх статі, а також розподілу відповідальності за благополуччя людей між родиною (як домогосподарством), ринком та державою. Економічні системи суспільств визначаються конкретною конфігурацією «сім'я-держава-ринок», характерною для певного суспільства, у їх розподілі відповідальності за благополуччя людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поринувши в історію, розгляньмо становлення гендерної побудови суспільства в економічному просторі на прикладі кількох ключових трендів розвитку. Сукупність цих течій та наданих ними інтерпретацій гендерних відносин окреслює коло проблем, які розглядаються зарубіжними науковцями Дж. Анкером, Т. Верленом, К. Делфі, М. Кімелом, Дж. Скотт, Х. Хартман. Значний внесок до розробки теоретичних та практичних аспектів гендерних досліджень в соціально-економічній сфері належить О. Грішновій, Е. Лібановій, Л. Лобановій, О. Макаровій, В. Новікову, Ю. Саєнко, В. Стешенко.

Кожен з обраних нами напрямів економічної думки в свій час, розглядає гендерні відносини, що виникають в суспільстві, на власному проблемному полі. Отож, *неокласичний* напрямок вивчає економіку домогосподарства, економічний розподіл сімейних обов'язків, проблеми прийняття рішення про вихід на ринок праці, причини дискримінації жінок на ринку праці, економічні аспекти шлюбних відносин та репродуктивної поведінки. *Марксизм* традиційно досліджує взаємозв'язок патріархатного устрою суспільства та капіталізму як системи експлуатації, чинники та сфери прояву гендерної нерівності, загальні причини та форми експлуатації жінок (*неомарксизм, радикальний та соціалістичний фемінізм*). Представники наймолодшої течії економічної теорії – *інституціоналізму* – розгля-

дають роль держави у вирішенні гендерних проблем, проблеми соціальної політики в ній.

Основні положення неокласиків моделюють економічну поведінку індивіда згідно з «чоловічими» цінностями, серед яких, як основні характеристики, *егоїзм* (домінування власних інтересів); надання індивідом переваг тим чи іншим благам (*корисність*); раціональність поведінки (*максимізація корисності*), тобто такого розподілу індивідом власних коштів для купівлі різних благ, щоб максимізувати власне задоволення (при цьому система переваг має суто суб'єктивний характер); *обмеженість ресурсів* для задоволення власних потреб і, відповідно, вимога здійснювати вибір. Така абстрактна модель «людини економічної» сприяла ігноруванню неокласиками гендерної проблематики аж до 60-х років ХХ сторіччя.

Теоретичний прорив у неокласичному напрямку досліджень здійснив Гері Беккер, чій праці присвячені економіці домогосподарства (сім'ї), дискримінації на ринку праці та шлюбній поведінці. Він запропонував «нову економіку домашнього господарства», де сім'я розглядалась не тільки як пасивний споживач ринкових товарів, а й активний виробник «продукції» – якими є їхні споживчі потреби. Г. Беккер увів в обіг поняття людського капіталу, тобто вкладу робітника при виході на ринок праці (витрат на освіту, поліпшення здоров'я, вироблення професійних навичок, підвищення культурного рівня, пошук роботи). Здійснюючи ті чи інші витрати, індивід очікує в майбутньому на додатковий прибуток у вигляді більшої заробітної плати, кращого робочого місця тощо, чим і пояснюється запровадження й використання терміна «капітал». Надалі *концепція людського капіталу* охопила не лише професійні навички, а й сформовані поза-ринковим середовищем, зокрема сім'єю.

Традиційні уявлення про гендерні суспільні ролі міститимуть думку про те, що загалом жінки поступаються чоловікам в обсягах накопиченого «ринкового» людського капіталу (освіти, фахових навичок, індивідуальних здібностей тощо). Тому для сім'ї вигідна зайнятість чоловіка на ринку праці, а жінки – в домашньому господарстві. Однак ця ситуація за останнє сторіччя дуже істотно змінилася: і зростання рівня освіти й кваліфікації зайнятих у домашньому господарстві (передовсім жінок), і їх зросла зайнятість на ринку оплачуваної праці призвели також і до «подорожчання» їх безоплатної праці вдома. У наслідку різко міняються й гендерні моделі зайнятості: рішення про те, кому з подружжя лишатися вдома, а кому працювати поза домом, стало неоднозначним.

Спростування протягом сторіччя суспільного й економічного розвитку тези про «неконкурентність» жіночої робочої сили показує, що витрати на освіту чоловіків і жінок не повинні й не розрізняються з погляду їх доцільності. Залучення жінок до суспільного виробництва, зростання їхнього освітнього рівня, що супроводжується подальшим зростанням вимог до якості життя, призвели до зниження народжуваності, появи й поширення неповних родин, трансформації інституту сім'ї та шлюбу. Всі ці тенденції змінили доцільність гендерної диференціації інвестицій у людський капітал. Зі зростанням статусних позицій жінок

у суспільствах поступово збільшується й збільшуватиметься надалі участь чоловіків у веденні домашнього господарства. Зміна економічних умов життєдіяльності безпосередньо впливає на зміну економічного мислення, як наслідок таких змін, в суспільстві змінюються шлюбний вік, кількість дітей, віковий розрив між ними, гендерний розподіл домашніх обов'язків тощо.

Марксизм розглядає гендерні відносини крізь призму теорії класів. Відповідно, причини дискримінації жінок (найповніше викладені в роботі Ф. Енгельса «Виникнення сім'ї, приватної власності і держави», 1884 р.) та умови їх звільнення бачаться в марксизмі через ліквідацію класового, зокрема капіталістичного суспільства. Відносини власності, як першопричина гендерної нерівності в суспільстві, є такими, що ґрунтуються на економічній залежності жінки й пануванні над нею її чоловіка, єдиного годувальника сім'ї (за Ф. Енгельсом, «домашнє рабство»). Отож шляхами подолання підневільного становища жінки є зміна відносин власності у межах всього суспільства (а боротьба за звільнення жінок – частина боротьби за звільнення робітничого класу).

Залежність жінки від чоловіка можна подолати за умови залучення жінки до суспільного виробництва. Передусім слід розв'язати саме проблему усупільнення домашньої праці, що досягається при переході до соціалізму. Всю домашню працю, від ведення домашнього господарства до догляду за дітьми та їх виховання, слід вивести за межі сім'ї й перетворити на суспільну галузь праці. Саме так можна подолати об'єктивні економічні й соціальні основи гендерної нерівності. Реалізувати цю модель гендерної рівності мала відповідна внутрішня політика Радянського Союзу. Її здійснювали декількома шляхами. По-перше, законодавчо було встановлено рівність статей у всіх сферах життєдіяльності. Досить швидко ухвалили законодавчі акти, які визначали (декларували) рівність чоловіків і жінок в усіх сферах зайнятості. По-друге, ліквідовано економічну (а багато в чому й виховну) функцію сім'ї через створення мережі громадських пралень, їдалень і дитячих закладів, які мали звільнити жінку від домашньої праці. По-третє, тривало орієнтування на максимальне залучення жінок до суспільного виробництва, де проголошувався принцип рівності жінок і чоловіків.

Однак через низку причин ці надії на досягнення гендерної рівності в СРСР не виправдались. Сформувалась гендерна сегрегація професійних галузей (домінування жінок у сферах громадського харчування, охорони здоров'я, швейній і легкій промисловості, освіті; чоловіків – у важкій промисловості тощо). За надзвичайно низького рівня життя в країні розвиток громадського обслуговування на новій організаційній і технологічній базі не зміг забезпечити суттєві зміни в жіночій зайнятості. Подальше зростання рівня освіченості радянських жінок та максимально можливе підвищення рівня їх оплачуваної зайнятості призвели до подвоєння традиційного навантаження жінок. Натомість західні суспільства вбачали забезпечення гендерної рівності в посиленні батьківської відповідальності через перерозподіл домашніх обов'язків у подружжі та жорстке засудження фактів дискримінації.

Викладені вище положення класичного марксизму потому активно критикували як феміністичні, так і в подальшому представники гендерних підходів за ігнорування власної динаміки гендерних відносин і зведення соціальних суперечностей винятково до класових. Однак і марксизм, і його новітні течії лишаються впливовими в концептуальному аналізі гендерних суспільних відносин.

Концепція гендерного трудового процесу ґрунтується на деяких сучасних тенденціях економічного розвитку. Зокрема, згідно з нею, в умовах сучасного монополістичного капіталізму відбувається зниження кваліфікаційних вимог до багатьох робочих місць. Основну частину цих менш кваліфікованих робіт починають виконувати жінки. По-друге, змінюються відношення між домашнім господарством і ринком: багато товарів, які сім'я виготовляла раніше самостійно, тепер вона починає купувати. Внаслідок цього суттєво зменшуються обсяги домашньої праці.

Отже, жінки дістають змогу долучитися до оплачуваної праці. Внаслідок цих двох процесів рівень фахової зайнятості жінок зростає, а рівень зайнятості чоловіків знижується, оскільки їх витискають з кваліфікованих робіт. У цьому сенсі суспільні процеси рухаються до зближення рівнів зайнятості чоловіків і жінок. Гендерний аналіз публічної сфери найчастіше розглядається через призму виниклих на ринку праці відносин. Цей аспект опрацьовано в теоретичних розробках неокласиків і марксистів.

Основною гіпотезою є те, що домогосподарство – це джерело «неспроможності» жінки в умовах ринкової конкуренції. Ринкові сили спрямовані на зниження дискримінації, але рішення, що їх приймають усередині домогосподарства, породжують нову її хвилю. З одного боку, наявність домогосподарства безпосередньо обмежує жінку, орієнтуючи її на роль «берегині», з іншого – саме так обмежується й попит на жіночу робочу силу. Зокрема, гендерні стереотипи щодо «чоловічих» і «жіночих» ролей впливають на роботодавців, які переносять соціо-статеві стереотипні відносини з домашньої сфери на професійну. Жінка сприймається працедавцями як невідповідна працівниця, обтяжена сімейними турботами.

Гендерний аналіз зайнятості в сучасній Україні має певні особливості, пов'язані з трансформаціями суспільного життя й соціальними та економічними проблемами, які їх супроводжують. Вже перші результати ринкових перетворень в Україні показали, що їх вплив на жінок і чоловіків різний. Зокрема, обсяги репродуктивної діяльності, пов'язаної з виконанням сімейних функцій та домашньої роботи, здійснюваних передовсім жінками, зросли, а продуктивної – знизилася. Жінки народжують і потребують соціальних послуг та соціальної допомоги. Підприємці, відповідно, не зацікавлені в таких робітниках, які ускладнюють їм організацію праці та функціонування виробництва. Загалом ринкові перетворення призвели до того, що в жінок зменшилися можливості доступу до сфери оплачуваної зайнятості.

Тому поняття «дискримінація» стає ключовим у гендерному аналізі ринку праці України. Статтею 1 Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок дискриміна-

ція визначається як «...будь-яке розмежування, ізоляція або обмеження... людських прав і фундаментальних свобод жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній або будь-якій іншій сфері, незалежно від сімейного стану...». Дискримінація на ринку праці виникає тоді, коли до окремих працівників, за однакових показників продуктивності, ставлення є різним через їх належність до різних соціально-демографічних груп.

Ринкові перетворення в Україні супроводжувалися зменшенням кількості зайнятих, що пов'язано не з демографічними проблемами, а з кризовим станом економіки (хоча зменшення обсягів виробництва значно перевищували обсяги вивільнених працівників). Враховуючи вплив елементів ринкового господарства на рівень зайнятості, коливання в її рівнях можна пояснити кількома причинами. По-перше, ринок змінює моделі прибутків і заробітків, зокрема немає «межі» зарплати і законодавчої заборони сумісництва, змінюється процес формування заробітної плати, легалізуються інші джерела доходу: дивіденди за акціями, відсотки з власності тощо. У сім'ї виникає можливість існувати на заробітки одного з членів подружжя; змінюється сама структура доходів родини.

Ринковий розвиток економіки ефективніший не тільки з погляду розподілу ресурсів, але й з погляду реалізації бажаної моделі поведінки. Тому окремі фахівці припускають, що частина працівників, які залишили ринок праці, просто реалізувала бажану модель поведінки. Однак останній чинник не слід розглядати узагальнено, оскільки ринкова економіка формує свої бар'єри для реалізації індивідом бажаної моделі поведінки. Крім того, в період ринкового розвитку економіки виникає явище безробіття і саме жінки стають першими кандидатками на звільнення.

Для опису подібних явищ нерідко використовується термін «скляна стеля», який характеризує ситуацію, що, попри формально рівні можливості для обох статей, є безліч неформальних, «невидимих» бар'єрів, що перешкоджають просуванню жінок щаблями посадової ієрархії. Цей термін використовують американські дослідники для опису ситуації, що виникає в юридичних фірмах, академічній медицині, а також у великих корпораціях, де просування жінок на вищі щаблі управлінської структури гальмують методами прихованої дискримінації. Водночас є й інше пояснення замалої представленості жінок на вищих щаблях управлінської влади: воно полягає в тому, що жінки рідше за чоловіків готові пожертвувати будь-чим заради кар'єрного зростання. У спробах допомогти жінкам «розбити скляну стелю» були запропоновані різні програми. Вони передбачають зменшення робочого навантаження на жінок після народження дитини, семінари, спрямовані на розвиток спроможностей лідерства тощо.

Підтвердженням поточної дискримінації на українському ринку праці можуть бути відмінності в оплаті праці зайнятих в одній галузі чоловіків і жінок. Особливо цікавим є той факт, що в галузях зі зростаючим рівнем оплати праці (фінанси, торгівля тощо), чоловіки активно й успішно конкурували з жінками, внаслідок чого ка-

дровий склад цих галузей маскулінізувався. Де заробітна плата мала тенденцію до зниження, такої конкуренції не спостережено.

Гендерні відмінності в оплаті праці призводять до того, що сім'ї, очолювані жінкою, або неповні (без чоловіка) вірогідніше можуть опинитися за межею бідності. За дослідженнями науковців, найбіднішими сім'ями є неповні, де в дитини є лише один з батьків (або взагалі їх немає), і в 89 випадках зі 100 такі сім'ї – це сім'ї з одинокою матір'ю. Не враховуючи навіть психологічного навантаження, яке відчуває самотня жінка з дитиною.

Протягом останніх років Уряд України вжив різноманітних заходів щодо створення рівних можливостей для жінок і чоловіків. Досі основна увага зосереджувалася на розв'язанні соціальних проблем, зокрема на наданні допомоги з догляду за дітьми. Встановлено 11 видів допомоги, переважна більшість яких спрямована на захист жінок і дітей (серед них допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, допомога на дітей віком до 3-х років, виплата малозабезпеченим сім'ям та одиноким матерям, багатодітним сім'ям, з догляду за дитиною-інвалідом та інші. Соціальні пільги, надані жінкам, роблять їх порівняно з чоловіками менш вигідними працівниками, тому важливо, щоб ці пільги не перешкоджали працевлаштуванню жінок і не робили б жінку «соціальним інвалідом». У новому сімейному законодавстві акценти зміщено з надання допомоги лише матерям з дітьми на надання допомоги сім'ям з дітьми. На наш погляд, це є одним з перших кроків до усвідомлення суспільством проблеми розпо-

ділу відповідальності за виховання дітей у сім'ї, що дозволить підвищити рівень конкурентності молодих жінок – працівниць на ринку праці.

Висновки. Хоча тенденція до зменшення гендерного розриву в рівнях безробіття очевидна, безробіття, особливо жіноче, досі є складною проблемою і загострюється такими негативними явищами на ринку праці України: зростанням вторинної та неформальної зайнятості, повсюдним поширенням прихованого безробіття та зайнятості в неформальній економіці.

Фахівці вважають, що є два основних способи руйнування існуючих традиційних уявлень про фемінне та маскулінне в різних сферах суспільства. Перший – це просвітництво, поширення науково обґрунтованих знань, щоби привернути увагу людей до неусвідомлюваних ними, нерідко упереджених та хибних стереотипних уявлень та їхнього впливу на ставлення до себе та інших. Друковані й візуальні засоби масової інформації могли б зробити на цьому шляху чимало. На жаль, поки що в Україні ЗМІ залишаються чи не найпотужнішими трансляторами традиційних гендерно-рольових стереотипів. Інший, значно ефективніший, спосіб руйнування традиційних уявлень полягає в забезпеченні й заохочуванні в громадській сфері суспільства багатьох прикладів успішного виконання гендерно-нетрадиційних ролей. Це, безумовно, потребує певних зусиль владних органів, політичних партій і лідерів, громадських організацій, проте ще в жодній країні не вдалося побудувати демократію без її гендерного складника.

Список літератури:

1. Гендерний аналіз українського суспільства. – ПРООН, Київ, 1999. – 293 с.
2. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Столиця, 2002.
3. Мілет К. Сексуальна політика. – К.: Основи, 1998.
4. Hood J. Becoming a Two-Job Family. – New York: Praeger, 1983.
5. Human Development Report, 2002. UNDP, New York, 2002.

Собецкая Н.В.

Тернопольский национальный экономический университет

СТАНОВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО ИЗМЕРЕНИЯ В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Автор отмечает наличие значительных гендерных диспропорций в экономическом русле; подчеркивает зависимость уровня экономической активности и занятости населения от пола; определяет проблемы женской безработицы и профессиональной сегрегации по половому признаку. Особое внимание уделяется экономическому положению женщин и мужчин и их гендерным различиям.

Ключевые слова: гендер, экономика, безработица, общество, изменения.

Sobetska N.V.

Ternopil National Economic University

THE FORMATION OF GENDER STANDARDS IN ECONOMIC SPHERE

Summary

The author highlights the existence of significant gender disparities in the economic mainstream; emphasizes the dependence of economic activity and employment by gender; outlines the female unemployment problem and occupational segregation by gender. Particular attention is paid to male and female economic situation and their gender differences.

Keywords: gender, economy, unemployment, society, changes.